

ЛОГІКА ПЕКЛА

Дилема загробного життя після життя земного передбачає, в залежності від того, як прожила своє життя людина на цьому світі, перебування її безсмертної душі або в Раю, або у Пеклі (у католиків ще є Чистилище, де знаходяться не грішники, а ті, хто все робив надміру – переїдав, обпивався, займався перелюбством тощо). У Пеклі на грішників чекають страшні муки, жах яких підсилюється ще й тим, що вони триватимуть вічно.

Проте вічність пекельних мук визнається не всіма богословами, і певна їх частина вважає, що вони не можуть бути вічними. Серед тих, хто дотримувався такої точки зору, були відомі Отці Церкви. приміром, Отець Отців Георгій Ниський. Але особливо впливовим стало вчення його учня Оригена, на підставі якого навіть виникла впливова богословська течія, котру, втім, Церков не визнала та багато разів анафемствувала її на Вселенських та Помісних Соборах.

Своє вчення Ориген зводив на основі проповіді «загального відновлення», *апокатастасису*, згідно чого відновлення мають зазнати всі без виключення люди, і грішні, і праведні. Більш того, відновитися, тобто, позбавитися від смертельно небезпечного невизнання Бога або навіть борні з Ним, мають не тільки грішні люди, але й всіляка нечиста сила, демони, чорти, біси та навіть відпалий янгол, Диявол. Тобто, грішники та відпалі янголи також, як стверджувалось, будуть прощені Господом, Котрий всіх їх виведе з Пекла.

Підставою для таких тверджень є такі міркування: з настанням Царства Божого скасується все погане, аде за умови, що *разом* з Царством Благодаті паралельно буде існувати зло, уособлене у грішниках з їхніми недобрими справами, то це торжество Вселенського Добра не буде всеосяжним, а це суперечить Задуму Божому. Адже страждання душ людей після того, як прийде Вічне Царство Боже, «Царство мира и любви» (Г. Сковорода) неприпустиме

Іншими словами, аргументація тут така: 1) Царство Боже – це Царство повного торжества Добра та Благодаті; 2) Паралельне існування з ним Пекла означає, що це торжество є неповним, що поруч з ним буде вічно існувати зло у вигляді пекельних страждань грішників та гріхів при них; 3) Отже, існування Пекла та страждань не може тривати вічно, Господь, зрештою, простить всіх грішників та все диявольське кодло на чолі із своїм вічним ворогом Люцифером, і тоді запанує повнота загального Добра.

Перед тим як далі перейти до особливого розгляду аргументації

богословів необхідно зробити попередні зауваження. Коли мова заходить про аргументацію богословів, дуже рідко можна говорити про використання ними формальної логіки. Очікувати від богословів використання апарату суворой точної формальної логіки навряд чи потрібно, хоча деякі з цих богословів цілком могли проходити підготовку з формальної логіки. Скоріше в таких випадках їхня аргументація може розглядатися як така, що має ознаки неформальної логіки, певний вигляд формальної логіки, більш-менш наближеної до формальної логіки. Завдяки цьому аргументація богословів може виглядати правдоподібною, а міркування богословів мати характер правдоподібних міркувань. У згаданих у цьому тексті випадках можна спостерігати щось подібне.

Так, вище наводиться певна аргументація на користь фактичного скасування зла, страждань і Пекла за допомогою встановлення всеосяжного торжества Добра та Благодаті, тобто Царства Божого. Змістовний аналіз у цьому випадку потребує від нас придивитися до слова «всеосяжне» передусім, точніше – на першу частину цього складеного слова: «все». У традиційній логіці є таке кванторне слово «всі», за яким стоїть загальний квантор, відомий у класичній логіці та похідних від неї логіках як квантор універсальності (універсальний квантор). Воно може мати два значення [7, с. 133]. Перше значення «всі» – це збірне, коли охоплюється вся сукупність речей певного класу або універсальної області. Приклад: «Усі моря й океани займають $\frac{3}{4}$ земної поверхні». Друге значення «всі» – це роздільне значення, коли йдеться про всі речі зокрема. Приклад: «Усі моря й океани мають солону воду». Тут «всі» можна замінити на «кожний» або «будь-який». У класичній логіці універсальний квантор, як правило, має справу з роздільним значенням «всі».

Далі: від того, яке значення вкладається богословами у «всі» в складеному слові «всеосяжне», буде залежати оцінка та розуміння аргументації богословів. Якщо у «всеосяжному» «все» дано в роздільному значенні, то вся аргументація богословів може бути визнаною невдалою та некоректною, тому що тут під «всеосяжним» розуміється «здатність досягти будь-чого будь-де». Іншою мовою: коли йдеться про повне торжество Добра та Благодаті, то мається на увазі, що Добро та Благодать може досягти будь-якої речі будь-де, навіть грішників у Пеклі. Таке розуміння може вести до певних наслідків: 1) паралельне існування Пекла не свідчить про неповноту всеосяжного торжества Добра та Благодаті, тому що всеосяжність Добра та Благодаті полягає в їхній досяжності Пекла та його мешканців. Мешканці Пекла, передусім грішники, тут мають доступ до Добра та Благодаті, а, отже, мають можливість врятувати власні душі через виконання певних християнських ритуалів. Тобто врятувати власну душу грішник може також перебуваючи у Пеклі. Можливо це пов'язано

з наявністю в людині свободи волі, яка, можливо, зберігається в неї навіть у Пеклі; 2) Царство Боже та Пекло становлять дві різні сфери реальності (чи буття); 3) виникає питання: «Чи до встановлення Царства Божого як всеосяжного торжества Добра та Благодаті грішники в Пеклі мали доступ до Добра та Благодаті?» Якщо відповідь позитивна, то у чому тоді полягає мета встановлення Царства Божого? Якщо відповідь негативна, то встановлення Царства Божого є надання можливості грішникам врятувати свої душі, але все буде залежати від їхньої волі.

Якщо у «всеосяжному» «все» дано в збірному значенні, то вся аргументація богословів може бути визнаною вдалою та коректною, тому що під «всеосяжним» розуміється «охоплення справді всього», зокрема Пекла та грішників у ньому. Тут міркування може бути за схемою *Modus ponendo tollens*:

Царство Боже як всеосяжне торжество Добра та Благодаті або Співіснування Царства Божого та Пекла;

Настає Царство Боже як всеосяжне торжество Добра та Благодаті;

отже, немає співіснування Царства Божого та Пекла.

Тут працює диз'юнкція, що виключає (тобто сильна, або безальтернативна диз'юнкція): відбувається перехід від двох взаємозаперечних альтернативних висловлювань до заперечення другого альтернативного висловлювання. Наслідком тут може бути розуміння, що настання Царства Божого ледве не автоматично знищує Пекло та скасовує всі гріхи, навіть грішників у Пеклі.

Подальша контраргументація заперечників апокатастасису, а також метафізичні, етичні та навіть юридичні аргументи за апокатастасис та контраргументи проти апокатастасису, так або так мають стосунок до наведених вище аргументів, які виходять із різного розуміння слова «все». Наведені вище аргументи для них складають основу.

Ключовим словом контраргументації щодо цих тверджень про невічність Пекла є слово *разом* (одночасно), Ці доводи спираються на уявлення про релятивність часів у Царстві Божому та у Пеклі. Нескінченно довгі часи страждань грішників будуть нестерпно довгими лише для них, тоді як якщо дивитися на них з Царства Божого вони минуть миттєво. Іншими словами, з погляду Царства Божого трильйони трильйонів років Пекла будуть сприйматися як дуже коротка мить. Існує навіть така космологічна теорія, яка твердить про те, що наші зірки – це атоми суперсвіту, а наші атоми – це зірки супрасвіту. Секунда суперсвіту триває мільярди наших років, а наша секунда – це трильйони років супрасвіту (де, додамо, може локалізуватися Пекло).

Компромiсним варіантом рішення цієї проблеми є твердження про

потенційну та суб'єктивну вічність пекельних мук та їхню об'єктивну миттєвість. Сергій Булгаков вважав, що страждання у ньому тривають доти, поки сама людина відвертається від Бога та потенційно можуть бути вічними. Тобто, за умов відмови від ненависті до Бога грішника припиняться, якщо ж ні, то вони можуть потенційно тривати вічно. Кн. Євген Трубецькій вважав, що якщо пекло є небуттям, то й страждання у ньому – «це не об'єктивна нескінченна тривалість часу, а мить остаточної смерті, що суб'єктивно переживається як вічність» [5].

З огляду на такі доводи, Пекло не буде існувати разом з Царством Божим в якомусь його локусі – для першого Пекло фактично не буде існувати, через що перебування у цьому Царстві торжество Добра та Благодаті не буде затьмарене присутністю у його складі зла та страждань, оскільки різночасовість Царства та Пекла виключає їхню симультантність.

Ці доводи працюють за умов розуміння вічності як нескінченно довгої тривалості часу у різних «інерційних системах», коли час однієї з них (Пекла) з погляду з іншої (Царств Божого) буде стиснуте до миттєвості, хоча з погляду зсередини Пекла час тут не матиме кінця у майбутньому. Такі «вічне життя та вічні муки», за думкою Івана Дамаскіна, слід розуміти як нескінченність майбутнього віку, оскільки час після воскресіння вже не буде обчислюватися днями та ночами, тоді буде один невечірній день, – а для грішників настане глибока нескінченна ніч» [2]. Тобто, праведники насолоджуватимуться вічними райськими дарами, перебуваючи у певному вічно тривалому Дні, а грішники зазнаватимуть вічних пекельних мук у вічно тривалій Ночі. і ці День та Ніч будуть існувати відокремлено.

Втім, є точка зору, якої дотримується більшість сучасних дослідників теологічних аспектів проблеми вічності, вічність слід розуміти у душі Боєція, який вважав, що вічність – це «ціле, симультанне та досконале володіння безмежним життям» [1].

Таким чином, контраргументація на користь вічної тривалості пекельних мук полягає у наступному: 1) Боже Царство та Пекло обидва будуть існувати вічно; 2) Існувати вони будуть у різних етернальних реальностях, де існування Пекла для Пекла буде неіснуванням Пекла для Царства Божого 3) Внаслідок цього таке їхнє роздільне співіснування не суперечить визначенню Царства Божого як Царства повноти Добра та Любові.

Наведена контраргументація виходить із поняття «все», даному в роздільному значенні, а, отже, підпадає під оцінку, про яку йшлося раніше, а саме: повне торжество Добра та Благодаті означає можливість Добра та Благодаті досягати будь-якої речі будь-де, зокрема в Пеклі грішників. Добро та Благодать можуть проникати в Пекло, з чого не витікає, що Пекло

припиняє своє існування; скоріше Пекло є відмінною від Царства Божого сферою реальності.

З огляду на все сказане раніше виглядає так, наче прибічники апокатастасису дотримуються збірного значення слова «всі» та на цій підставі створюють свою аргументацію на підтримку апокатастасису, а заперечники апокатастасису дотримуються роздільного значення слова «всі» та на цій підставі створюють контраргументацію проти апокатастасису. Тут ми маємо наявний конфлікт інтерпретацій (через різне розуміння слова «все») і порушення закону тотожності (через різне поняття про все). Звідси: контраргументацію заперечників апокатастасису можна вважати невдалою, тому що вона не заперечує аргументацію прибічників апокатастасису, а щось інше.

Відродження оригенізму відбулося у XX-му столітті, переважно серед емігрантської православної інтелігенції. Паризьке православне братство, зокрема, видало у 1979 році православний катехізис «Жив Бог», в якому зазначалось, що «ідея вічного пекла і вічних мук для одних, вічного блаженства, байдужого до страждання, для інших, не може більше в живій і оновленій християнській свідомості залишатися такою, як її колись зображали наші катехізиси і наші офіційні підручники богослов'я. Це застаріле розуміння, яке намагається спиратися на євангельські тексти, трактує їх буквально, грубувато, матеріально, не вникаючи в їхній духовний сенс, прихований в образах та символах. Це поняття стає дедалі більше нетерпимим насильством над совістю, думкою та вірою християнина. Ми не можемо припустити, що Голгофська жертва виявилася безсилою спокутувати світ і перемогти пекло. Інакше треба було б сказати: все творіння – невдача, і подвиг Христа також невдача. Давно пора всім християнам спільно засвідчити та розкрити свій інтимний у цій галузі містичний досвід так само, як й їхню духовну надію, а можливо, їхнє обурення та жах щодо викладених у людських образах матеріалістичних уявлень пекла та Страшного суду. Давно настав час покінчити з усіма цими жахливими твердженнями минулих століть, які творять з нашого Бога любові те, чим Він не є: "зовнішнього" Бога, Який лише є алегорією земних царів і нічим більше. Педагогіка залякування і страху більше не ефективна. Навпаки, вона загороджує вхід до Церкви багатьом з тих, хто шукає Бога любові» [3, с. 426].

У даному випадку, формально не ставлячи під сумнів догматичні постулати віровчення, нові оригеністи ставлять під сумнів догматичне розуміння Його сутності. Бога, як вони вважають, слід припинити описувати у термінах тиранічних земних правителів, замінивши таку Його інтерпретацію на протилежну – Бог є Богом любові. Вони прагнуть заперечити вічне існування Пекла на тій підставі, що Бог Любові не може

терпіти муки грішників до нескінченності і має, зрештою, простити їх та припинити їхні страждання. Іншими словами, контраргументи оригеністів базуються на переведенні всієї дискусійної проблематики в інший світоглядний контекст. Ясно, що цих умов ніякого визнання однією стороною спору власної неправоти бути не може, оскільки цей спір є світоглядним, а не науковим, а від світоглядних цінностей відмовляються лише на зламі епох.

Якщо коротко висловити пафос нових оригеністів, то він може виглядати як «Права людини є вищою цінністю як на Землі, так і на Небі». Сучасні представники «оптимістичного богослов'я» відродили оригенівські ідеї, висуваючи на їхню користь різного гатунку аргументи. Георгій Максимов у своїй статті навів різні їхні доводи щодо тимчасовості пекельних мук і «скасування Пекла» взагалі та протиставив їм свої контрдоводи [4].

Метафізичні аргументи. Перша група аргументів відштовхується від тези, що після завершення часів все, що є, увійде в повне єднання з Богом, смерть перестане бути абсолютною, і навіть ті, хто обтяжений гріхами, можуть віддати своє життя Христу, щоб він повернув його очищеним від гріха. Весь Космос буде осяяний славою Божою і «усе буде в усьому». Це так, тому що Вічність – це Бог, і той, хто перебуває поза Богом, «не можуть перебувати у цьому стані вічно і через якийсь період неминуче будуть відновлені».

У контексті проблеми скасування Пекла логіка тут наступна. Часи скінчилися, все перебуває в усьому, і це усе є Божественною вічністю. Грішникам поза нею немає місця, отже, вони перебувають у цій вічності, але спочатку вони мають очиститися від гріха, повернувшись до свого колишнього догріховного стану. Тут діє своєрідна діалектика заперечення заперечення, як у біблійному прикладі із зерном, котре, якщо помре, то залишиться живим. Грішник терпить муки за свої гріхи у Пеклі, але згодом його життя люструється, і він повертається у первісний безгрішний стан.

З огляду на сказане раніше щодо аргументації та контраргументації, які ґрунтуються на різних підходах до розуміння слова «все» (збірне значення та роздільне значення), наведені вище роздуми виявляються певним «гібридом» згаданих вище підходів: з одного боку, ідея того, що після завершення часів усе, що є, увійде в повне єднання з Богом (такий варіант настання Царства Божого), є варіацією на тему всеосяжного торжества Добра та Благодаті як охоплення взагалі усього, включаючи Пекла з його грішниками, а з іншого – ідея необхідності грішників очиститися в Пеклі перед єднанням з Богом є варіацією на тему всеосяжного торжества Добра та Благодаті як проникаючої в іншу сферу реальності, Пекло, речі, яка, якщо на то буде воля грішника, може врятувати душу грішника.

Г. Максимов пише з приводу першої групи аргументів, що йому незрозуміло, чому ідею «повернення» вважають християнською, адже на світ очікує вогняне преображення на царство грядущого, а не повернення у попередній стан. Господь говорить «Се, творю все нове» (Одкр. 21 : 3), а не «Се, відновлюю старе». Тобто, посилення «новоорегіністів» на ідею повернення світу в утробу прямо протилежна святоотчеській перспективі. Святитель Єпіфаній Кіпрський майбутнє преображення світу уподібнював зміні немовлятка на мужа. Співвідношення у часі Раю та Пекла симетричне – як вічно існуватиме Рай, так само вічно повинно існувати й Пекло. Воно за цією логікою мало б існувати й без нікого – навіть якщо від Бога не відпав Люцифер і грішників взагалі не було б [4].

Оригеністи, говорячи про скасування пекельних мук та Пекла і про повернення до первісного стану імпліцитно використовують уяву про циклічний час, де кінець замикається на початку. Ортодоксальна Церква спірається на визначене вище розуміння вічності як існування, що має початок у часі (попадання у Рай або Пекло), але часового кінця не має. Більш того, мова йде про розгортання у часі певних стадій преображення, наочним прикладом чого служить перехід людини від стану немовляти до дорослості.

Тут ми взагалі бачимо повне перекручення питання, коли замість вічності, оберненої у безмежну нескінченість, говориться про деяке колоподібне повернення кінця до свого начала. Але якщо такі уявлення застосувати до Пекла, то тоді він має стати часовим – час від часу виникати, а потім зникати, а потім знову виникати. Тому ці доводи починають мати парадоксальний вигляд, оскільки у таких появах та зниканнях Пекло визначально постає як дещо вічне, тобто, таке, що існує вічно, хоча і з деякими «перервами». Недаремно загальнопоширеною емблемою вічності є змія, що кусає власний хвіст.

Насамкінець звернемо увагу на ще одне внутрішнє протиріччя, котре притаманне всім варіантам антиінфернальних теологічних концепцій, котре робить їх явно безпідставовими. Мова йде про те, що невічне існування Пекла логічно неможливе через те, що час перестане існувати. Все, що перебуває у часі, є невічним. Пекло перебуває не у часі, а у Божественній Вічності. Тому воно є вічним.

На ділі ми тут зіштовхуємося з конфліктом концепцій: згідно з неооригеністами настання всеосяжного торжества Добра та Благодаті як Царства Божого може спричинити суттєві зміни в устрої реальності (або буття) у вигляді єднання з Богом, але за допомоги волі людей, включаючи грішників у Пеклі; згідно з Ортодоксальною Церквою Рай і Пекло є відокремленими одна від одної вічними сферами реальності та всеосяжне торжество Добра та Благодаті ніяким чином це змінити не може.

Етичні аргументи. Другий комплекс аргументів про *апокатастасис* є моральним – «Бог любові не може карати». Г. Максимов головну помилку такої аргументації вбачає у тому, що зовсім не Бог готує вічність Пекла, богословські бездоганно ще у II-му ст. це пояснив Св. Іринеї Ліонський. За ним, всі, хто любить Бога, отримують від Нього повноту благ. Ті ж, хто відступає від Нього, Ним відлучаються. Це відлучення є смертю, котру вони самі обрали, маючи від Бога свободу волі. Дійсно, «Бог єсть любов» (1 Ів. 4 : 16), але для тих, хто став втіленням ненависті, ця Любов стане пекельним вогнем: «Ті, хто мучиться в геєні, уражаються бичом любові. І яка гірка та жорстока ця мука любові» (Ісак Сирін) [6].

Дійсно, додамо ми, як же Бог Любові може бажати карати муками представників вінця Його творіння – людину? Одначе за догматичним богослов'ям, Пекло створене Богом не з ненависті, а з Любові до грішників. Бог настільки сильно любить людину, що з глибини цієї Любові він створив для тих, хто, маючи свободу волі з Його творчого задуму, будучи вільним у виборі свого ставлення до свого Творця, свідомо зненавидів Його. Невже всемогутній Бог не міг влаштувати все так, що будь-яка створена ними тварна істота визначально любила Його? Натомість людина як образ та подоба Божа від творіння наділена однією з найважливіших рис розумної богоподібної істоти – свободою вибору. Ось чому всі вчинки людей – і добрі, і погані, не мають прямого відношення до Бога. За них повну відповідальність несе сама людина.

Є й така точка зору противників вічності Пекла, що ця відповідальність не є вічною. У Пеклі горять та, зрештою, вщент згоряють власне гріхи і очищення грішників від них відбувається саме у такий спосіб. Тому оригеністи іноді говорять про те, що після того, як гріхи згорять, грішник залишає Пекло, перебуваючи в ньому так довго, як довго горять гріхи – хто рік, хто століття, а хто й тисячоліття. Г. Максимов на це відповідає, що визначати конкретну тривалість пекельних мук неприпустимо, тому що «муки не можуть бути довго- чи короткотерміновими через те, що “часу вже не буде” (Одкр. 10 : 6)» [4].

Ці доводи оригеністів мають таку ваду, як підміна (обернення) визначеності одного поняття іншим. Коли йдеться про те, що грішники мучимуться вічно, то це визначено тим, що вічним є існування Пекла. Коли ж стверджується, що Пекло не є вічним тому, що гріхи грішників не нескінчені, і з часом вони згорять, чим Пекло і скасується, то тут вічність або невічність Пекла визначається грішниками, вірніше, їхніми гріхами, котрі начебто невічні. Формульно це виглядає як твердження «Із закінченням гріхів закінчиться і Пекло».

Визнання ж того, що у Пеклі часу немає, що там панує вічність, має своїм наслідком констатацію, що нічого зі свого поганого життя позаду,

у минулому, залишити неможливо, що все, що накоїла людина гріховного, завжди перебуває і буде перебувати на тому світі при ній. Окрім цього, запізніле кається, завдяки якому грішники можуть оновитися і повернутися у догріховний стан торкається, як твердить віровчення, не всіх – є й такі, хто свідомо ненавидить Бога і даремно питати, чи може покаятися Диявол, чи ні, якщо він цього робити взагалі не бажає.

Фактично тут знову відбувається згаданий вище конфлікт двох взаємозаперечних концепцій, тільки вже додаються нові аргументи на користь кожної з них.

Невідповідність провини покаранню. Третя група аргументів «неооригеністів» базується на юридичному постулаті: «Несправедливо вічно карати за тимчасовий гріх». Апеляція до справедливості тут не спрацьовує, зазначає Г. Максимов. По-перше, нашою смертю ми породжуємо ту вічну участь, яку виношували у собі ціле життя. Оригеністи ігнорують це глибоке значення тимчасового життя. По-друге, зазначає цей автор, не так вже багато буде справедливості у тому, щоб урівняти у насолоді благами Божими тих, хто, як писав Юстиніан Великий у грамоті до Собору, «до кінця вів життя, сповнене чистоти» з «беззаконниками і педерастами» [8]. На цьому ж Соборі Ориген та його позиція щодо кінцевого часу мук грішників була піддана анафемі.

Наведений юридичний постулат виглядав би справедливим, як би він не вів до несправедливих наслідків, про що прямо сказав Юстиніан. При прийнятті такої точки зору виходить, що вбивці, насильники та злодії будуть, кінець-кінцем, насолоджуватися усіма тими самими загробними благами, що й праведники, а це явно алогічно. До цього ж, добротесне життя та безгріховність аксіологічно девальвуються стають нічого не вартими. Втім, все не так однозначно: згадаємо слова Христа, сказані розбійнику, котрого розпинали поруч.

Неооригеністи намагаються знайти лазівку для грішників, щоб ті мали змогу поєднатися з Богом після завершення часів. Задля цієї мети неооригеністи наче виходять з розуміння Пекла як в'язниці як способу соціальної реабілітації злочинців (тут грішники можуть спокутувати свої гріхи у Пеклі). Ортодоксальна Церква не передбачає жодної лазівки для грішників, тому що Церква бачить Пекло як в'язницю як спосіб ізоляції злочинців від суспільства (грішники ізолюються в Пеклі від негрішників).

Список використаної літератури:

1. **Боецій С.** Розрада від філософії / пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ: Апріорі, 2002. – сс. 45-137.
2. **Дамаскин Иоанн** Точное изложение православной веры. – Кн. 2.1 О веке // **Азбука** веры. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Damaskin/tochnoe-izlozhenie-

pravoslavnoj-very/2

3. **Жив Бог**. Семейный катехизис: составлен группой православных христиан; пер. с франц. – London, 1988. – 490 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/zhiv_bog_1988__ocr.pdf

4. **Максимов Георгий**. Вечны ли адские муки // **Азбука** веры. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Maksimov/vechny-li-adskie-muki/#0_1

5. **Пекло** // **Вікіпедія**. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D0%BA%D0%B%D0%BE>

6. **Сирин Исаак**, преподобный. Слова подвижнические. – М.: Изд. Сретенского монастыря, 2002. – 204 с. URL: https://www.eparhia-saratov.ru/Content/Books/635/Isaak_Sirin_Slova_podvignicheskie.pdf

7. **Уёмов А. И.** Основы практической логики с задачами и упражнениями. – Одесса: Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова, философское отделение ИСН, 1997. – 388 с. (Библиотека “Diogen” философского отделения ИСН ОГУ им. И.И. Мечникова).

8. **Юстиниан Великий**, святой. Грамота к Святому Собору об Оригене и его единомышленниках // Деяния Вселенских Соборов. – Т. 5 – СПб., 1996. – сс. 289-291. URL: http://www.odinblago.ru/deiania_soborov_5/63